

Michiel Korthals

Goed leven als aardbewoners

Filosofie van
een leefbare planeet

Boom

Inhoud

Inleiding: De aarde als eetbare natuur hoort opvallend aanwezig te zijn in alle sectoren van onze levens en onze maatschappij 7

1. Nederlandse economie heeft meer dan drie keer Nederland nodig 17
2. De betekenis van voeding: zes waarden 57
3. Zelforganisatie in natuur en landbouw 79
4. Aarde overall: invlechting in landbouw 101
5. Wilde natuur op de helft van de aarde? Ontvlechting 113
6. Groen in gezondheidszorg en onderwijs 125
7. Groen in de stad, huizen, financiering en kleding 135
8. Wetenschap: de valse tegenstelling tussen heer of slaaf van de natuur 149
9. Landbouw en voeding in mondiaal perspectief 177
10. Tropisch Afrika kan zichzelf voeden 205
11. Democratisering met de aarde 219
12. Hoe gaan we om met elkaar over landbouw en voeding? 243

Conclusie: Natuur- en voedselvaardigheden en voedsel-democratie voor aardbewoners 263

Nawoord 273

Noten 277

Literatuur 294

Register 307

Over de auteur 310

Inleiding

*De aarde als eetbare natuur hoort opvallend aanwezig te zijn
in alle sectoren van onze levens en onze maatschappij*

De aarde slaat terug: klimaat- en biodiversiteitscrisis

Mensen leiden bizarre levens. We willen vrij zijn en we willen ons binden, beter: *voelen* een sterke drang ons te binden, nog sterker: voordat we die drang voelen, *zijn* we al gebonden. Aan mensen, aan natuur, aan lucht, water, bomen, planten en dieren: aan de aarde.

Mensen zijn van alles. Vrolijk en chagrijnig, wild en rustig, lui en energiek, en nog een heel lange rij kan volgen. We worden ook met van alles geconfronteerd, herfststormen en zomerse hittegolven, plotselinge woede-uitbarstingen of langverwachte huilbuien, eindeloos veel geklets en pijnlijke stiltes. We willen van alles, en soms lukt alles, soms lukt niets. We lijden heel wat af, liggen lang wakker, hebben pijn, hier en daar, soms overal, gaan nogal eens op vreselijke wijze dood, leven langs elkaar heen, zitten elkaar op de huid.

We ondervinden allerlei tegenslag. Soms is een klein voorval voldoende om ons een hele tijd uit het lood te slaan; omgekeerd, als we een grappig hondje op straat treffen, kunnen we weer dagen vooruit. Of als we een kolibrievlinder zien, of een eeuwenoude beuk. We denken dat we onszelf volledig in de hand hebben, maar door de ontmoeting met een ex slaan we op tilt. We onderschatten onszelf en anderen, en we overschatten onszelf en anderen. Kortom, we treffen bijna nooit de juiste balans. Maar één essentieel aspect van leven dringt zich op: ondertussen moeten we steeds weer eten en drinken. We leven niet van deze gebeurtenissen; we

leven van andere organismen, en zij van ons. Ik wil daarom aandacht schenken zowel aan de aarde als aan ons leven met en van de aarde.

Ons hoofd en de rest van ons lichaam zijn alsmaar bezig om vrijheid en binding vorm te geven. Dus ook met eten. Hierbij hebben we het onszelf extreem moeilijk gemaakt. Waar in de rest van het dierenrijk eten produceren en consumeren steeds heel dicht op elkaar zitten, meestal zelfs samenvallen, hebben wij mensen die processen in de loop van de geschiedenis uit elkaar getrokken. Dat gaf veel voordelen, maar bracht evenveel nadelen met zich mee. De vrijheid om niet je eten te hoeven produceren, betekende meteen ook een enorme binding aan de onbekende producenten van je eten.

De afgelopen honderden jaren is de mensheid geleidelijk steeds verder af komen te staan van de aarde, natuur en landbouw. Zeker, we bleven en blijven eten van natuurlijke producten (waar anders van?), maar ook het eten kreeg voor de consument een steeds geringere betekenis. Eten maken werd de taak van een steeds kleinere sector; de natuurlijke producten werden steeds meer bewerkt. Uit de dagelijkse omgeving verdwenen steeds meer natuurlijke processen en natuurlijke producten. Gevolgen hiervan zijn niet uitgebleven, en ze bedreigen de mens. Of het nu gaat om huizenbouw, wegenbouw, steden, ziekenhuizen, scholen, en dagelijks leven: natuurlijke processen komen we nauwelijks meer tegen. En de gevolgen die de mens bedreigen zijn niet uitgebleven.

Hannah Arendt (1906-1975) vertegenwoordigt een groot aantal filosofen met haar uitspraak dat eten slechts een voorwaarde is voor menselijk leven: 'Net zoals eten niet leven is maar slechts de voorwaarde voor leven, zo is samenleven niet het goede leven maar zijn materiële voorwaarde.'¹

Naar mijn mening zijn eten en bezig zijn met de aarde en met andere lichamelijke kwesties juist uiterst belangrijke onderdelen van het goede leven. En door de scheiding die is ontstaan tussen eten, aarde (natuur) en het goede leven confronteert diezelfde natuur de mensheid nu met een flink aantal rampen, van kleine tot

zeer grote. De betrouwbaarste wetenschappelijke autoriteit, het UN Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), beweert hierover in 2022:

De wereld wordt de komende twee decennia geconfronteerd met onvermijdelijke meervoudige klimaatgevaaren met een opwarming van de aarde van 1,5°C (2,7°F). Zelfs het tijdelijk overschrijden van dit opwarmingsniveau zal leiden tot extra ernstige gevolgen, waarvan sommige onomkeerbaar zullen zijn. De risico's voor de samenleving zullen toenemen, ook voor infrastructuur en laaggelegen kustplaatsen.²

Het IPCC laat zien dat we steeds eerder in het jaar te veel van de aarde gebruiken, en dat we er dus eigenlijk van uitgaan dat er niet één aarde is, maar twee of drie of zelfs vier of vijf. Voor de dag waarop we de aarde 'overgebruiken' is zelfs een term bedacht: *Earth Overshoot Day*. Dit is de dag in het jaar waarop de natuurlijke hulpbronnen van de aarde voor het onderhavige jaar zijn uitgeput. Deze dag valt, door het nog steeds toenemende gebruik van de aarde, steeds vroeger in het jaar. In 1970 viel Earth Overshoot Day op 29 december, in 2019 was dat al op 29 juli. Voor Nederland viel Earth Overshoot Day in 2022 op 12 april.

Tegelijk met de klimaatcrisis voltrekt zich een tweede ramp: de afname van biodiversiteit op een ongekende schaal. Talloze soorten verdwijnen in een hoog, nog nooit voorgekomen tempo. Het Nederlandse Compendium voor de Leefomgeving signaleerde in zijn rapport *Biodiversiteit en oorzaken van verlies in Europa* al in 2013: 'In Nederland is de biodiversiteit, afgemeten aan kwaliteit en kwantiteit van natuur, afgenomen tot ongeveer 15% van de oorspronkelijke situatie. In Europa is de biodiversiteit afgenomen tot ongeveer 40%, en in de rest van de wereld tot 70%.³

In 2016 werd wel een afremming van deze reductie geconstateerd, maar anno 2023 scoort Nederland wat het verlies aan biodiversiteit betreft nog steeds het hoogst in Europa. Daarom moeten we de teruggedrongen natuur weer terug zien te brengen in onze

levens. We moeten zoveel spreuwen op de elektriciteitsdraden zien dat we die draden zelf niet meer ontwaren. We moeten zoveel rugstreeppadden horen kwaken dat we onszelf alleen met moeite verstaanbaar kunnen maken. Lopend in het park of in het bos moeten we het horen kwetteren, knisperen, zoemen, sissen en fladderen. We moeten onze akker kunnen aanwijzen met de wuivende tarwe waarvan de bakker verderop ons brood maakt; we moeten tevreden naar ons groentetuintje kunnen kijken waar de peulen groeien. We moeten onze plek op de aarde als een eindige ruimte zien, die voor ons (mensen, dieren, planten) bestaat uit enige honderden meters onder ons en enige tientallen kilometers boven ons. En die (kilo)meters onder ons en boven ons zorgen voor ons mensen: daar zitten de makers van de zuurstof die wij inademen, van het water dat wij drinken, van schone lucht waarin wij leven, van planten en dieren die wij eten. Het zijn ook de makers die ons laten genieten en verbazen, ons laten lachen en huilen.

Allerlei oplossingen voor deze problemen worden voorgesteld. Nobelprijswinnaar Paul Crutzen, die de term ‘antropoceen’ introduceerde, heeft het volste vertrouwen in wetenschappers en ingenieurs, en beweert in *The Geology of Mankind*: ‘Een enorme taak ligt er voor wetenschappers en ingenieurs om de maatschappij naar een duurzaam beheer te leiden gedurende het tijdperk van het antropoceen.’⁴

Maar anderen, zoals de historicus Christophe Bonneuil in *The Anthropocene and the Global Environmental Crisis: Rethinking modernity in a new epoch* uit 2015,⁵ hebben meer vertrouwen in de goede verhalen over de aarde en de natuur die mensen elkaar vertellen. Bonneuil zet zich expliciet af tegen de noodzaak van een enkel groot verhaal en wijst op de vele verhalen die mensen van heel verschillende afkomst en opvattingen elkaar vertellen. Die veelheid van stemmen hebben we juist nodig.⁶

Weer anderen menen dat het voldoende is de allerrijksten van deze wereld aan te pakken. Zo beweert Peter Goodman, journalist bij *The New York Times*, in *Davos Man: How the Billionaires Devoured the World*: ‘Er is één boosdoener, en die boosdoener is een soort

mens die ik de “Davos-man” noem, deze naam steel ik van Samuel Huntington, de politicoloog die die term in 2004 bedacht, om te verwijzen naar wat we nu de miljardairsklasse kunnen noemen. Mensen die zo rijk en zo machtig zijn dat ze in feite voor de anderen de regels kunnen bepalen.⁷

Daar zit wat in. Zo heeft de oorlog in Oekraïne die uitbrak in 2022 een behoorlijke toename van miljardairs opgeleverd, vooral op het gebied van voeding en energie. Oxfam Novib concludeert in haar rapport *Profiting from Pain* uit 2022 dat de voedselprijzen de afgelopen tien jaar ongekend zijn gestegen. Tegelijkertijd is het aantal miljardairs in de voedselsector gedurende die periode toegenomen met 64.⁸ Deze miljardairsklasse, een heel klein aantal mensen, profiteert flink van de angst bij miljoenen mensen voor gebrek aan voedsel, die beleidsmakers aanzet om grootschalig in te kopen en daarmee schaarste te creëren.

Als geen ander heeft historicus Yuval Noah Harari twee uitdagingen voor de mensen van de eenentwintigste eeuw geschilderd. Helder heeft hij de ontwrichtende rol van technologieën als artificiële intelligentie (AI) en genetische modificatie uiteengezet. En het schrikbeeld van algoritmes die menselijke vaardigheden overnemen, zodanig dat er voor de mensen niets meer overblijft, heeft hij in sombere tinten verbeeld. Volgens Harari hebben mensen twee soorten vaardigheden: fysieke en cognitieve.⁹ De eerste worden door machines overgenomen, de tweede door artificiële intelligentie. Algoritmes, data en ‘dataïsme’ bepalen, samen met DNA, alles. Maar gelukkig, vind ik, hebben we nog normatieve vaardigheden en voedselvaardigheden: de capaciteiten om samen te werken en respectvol met de aarde om te gaan, inclusief de bijbehorende dilemma’s. De voor- en nadelen van genetische modificatie van mensen en andere organismen heeft hij minder goed uitgewerkt (ik ga daar in hoofdstuk 9 nader op in).

Maar zijn er niet nog andere, misschien nog meer ontwrichtende en zelfs bedreigende uitdagingen? Ik moet zeggen, al de oplossingen van Harari en anderen zullen wel iets bijdragen, maar de leefbaarheid van de aarde is echt in groot gevaar. Het is opvallend

dat Harari de toekomst van ecologische ineenstorting wil negeren; sterker nog, hij vindt dat het kapitalisme verbazingwekkend succesvol is geweest in het bevorderen van productie en groei. Hij meent zelfs dat door het kapitalisme de 'schandalige beloften van eeuwige groei en wereldwijde samenwerking worden vervuld'.¹⁰ Harari onderschat de impact van de ecologische catastrofes die de mensheid nu al teisteren, met name op het zuidelijk halfrond.

In 2023 klinken zijn woorden extreem achterhaald: overal op de wereld, zelfs in Europa, woeden oorlogen, er vinden grote milieurampen plaats in Afrika, Zuidoost-Azië en Midden-Amerika, en er heerst een wereldwijde, langdurige pandemie ten gevolge van een virus dat profiteert van de intensieve veehouderij. Daarnaast wordt de wereldwijde samenwerking op talloze manieren misbruikt en ondermijnd door sancties, boycots en stiekeme invasies en grove leugens. De wereldwijde samenwerking is nu vooral in het voordeel van de rijkste tien of misschien wel 1% van de rijke westerse landen (zie hierover hoofdstuk 9).

Harari's oplossing bestaat uit méér wetenschap, want die, zo redeneert hij, heeft ons ook in het verleden zeer geholpen om ons te beschermen tegen allerlei gevaren, zoals hongersnoden en epidemieën. Wel voegt hij toe: 'Als het voorheen voldoende was om één keer per eeuw iets geweldigs uit te vinden, moeten we vandaag de dag om de twee jaar met een wonder komen.'¹¹ Maar deze oplossing klinkt nogal hol, omdat we weten dat wetenschap niets menselijks vreemd is (zie ook hoofdstuk 8), en dat ze nog lang niet toe is aan iedere twee jaar iets geweldigs uitvinden.

We maken het de aarde moeilijk om ons te blijven dragen, maar we maken het ook onszelf moeilijk. Ga maar na: oorlogen, hongersnoden, ongelijkheid, traumatische bedreigingen zijn aan de orde van de dag. De globalisering, volledig door mensen opgezet, heeft verbindingen teweeggebracht: geen land, geen mens, geen dier, geen plant is afgesloten van de rest. Maar met de globalisering hebben we ook ontzagwekkende problemen over ons afgeroepen. Niet altijd in ons eigen voordeel, en meestal niet in het voordeel van de minderbedeelde onder ons. Toenemende ongelijkheid wereld-

wijd en toenemende individualisering in het Westen, met gevaar van een populistische de-individualisering of depersonalisering door uitsluiting van bepaalde bevolkingsgroepen en valide informatie, zijn zorgwekkende verschijnselen (zie hoofdstuk 8 en 11).

Hoe staat het nu met de aarde, en met ons leven op die aarde? Ook wanneer wij het onszelf onmogelijk gemaakt hebben op de aarde, zal deze wel blijven draaien. Maar kunnen we ons niet zo opstellen dat we de aarde ontdekken? Dat we ontdekken hoe we goed op en met de aarde kunnen leven? Als echte aardbewoners?

Invlechting en ontvlechting

Mijn algemene therapie: we moeten overal (echt overal) meer natuur toelaten (*invlechting*), en we moeten ons onthouden van ingrepen in de natuur door grote stukken natuur geheel met rust te laten (*ontvlechting*). Tussen invlechting en ontvlechting dient een preciaire balans te bestaan. In de volgende hoofdstukken, over invlechting, houd ik mij aan een aantal gebieden, zoals gezondheidszorg en onderwijs, maar ik zie ze niet als afgesloten sectoren. Juist door in die gebieden meer ‘natuur/aarde’ op te nemen, blijkt hoe belangrijk de open relaties tussen die gebieden zijn. De landbouw kan heel veel bijdragen aan natuurinclusief bouwen, en de gezondheidszorg kan zich veel meer openstellen voor de therapeutische betekenis van groen en bezig zijn met de aarde. Alleen moeten we dan wel af van die enorme hoeveelheid vee, bedden en pillen (daarover hoofdstuk 6 en 7).

Er wordt wel vaker in beleidsstukken over invlechting gesproken. Zo formuleerde het Nederlandse ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit in 2014: ‘natuur hoort midden in de samenleving thuis’.¹² Hierbij wordt opgemerkt dat dit uitgangspunt nog lang niet vanzelfsprekend is en een omkering van denken vereist. Het ministerie werkt dit idee uit in de rijksnatuurvisie *Natuurlijk verder*, die in grote lijnen het natuurbeleid de tien jaren daarna moet bepalen.¹³